ASOSIY VOSITALAR HISOBI VA ULARNING KORXONA MOLIYAVIY HOLATIGA TA'SIRI

Rahmonova Yulduz Sharafitdinovna
SamISI PhD, v.b.dotsent
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
raxmanova_yulduz@mail.ru
Tel.: (97) 446-03-60
UDK: 657.421:658.14(575.1)
ORCID: 0009-0008-9676-2216
Yusupova Dilnoza
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24333811

Annotatsiya: Maqolada korxonalarda asosiy vositalar buxgalteriya hisobini tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari hamda ularning korxona moliyaviy holati, likvidligi va rentabelligiga ta'siri tadqiq etilgan. Asosiy vositalarni dastlabki va qayta baholash, amortizatsiya ajratmalarini hisoblash usullari (to'g'ri chiziqli, kamayib boruvchi qoldiq, ishlab chiqarish hajmiga mutanosib usullar) hamda ularning moliyaviy natijalar va soliq bazasiga ta'siri ko'rib chiqilgan. O'zbekiston Respublikasi Milliy buxgalteriya hisobi standartlari (BHMS 5-son) hamda Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS 16-son «Asosiy vositalar») talablarini qiyosiy o'rganish asosida asosiy vositalar hisobini takomillashtirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.
Kalit so'zlar: asosiy vositalar, buxgalteriya hisobi, amortizatsiya, qayta baholash, moliyaviy holat, fond qaytimi, likvidlik, BHMS, MHXS (IAS 16).

Аннотация: В статье исследуются теоретические и методологические основы организации бухгалтерского учета основных средств на предприятиях, а также их влияние на финансовое состояние, ликвидность и рентабельность хозяйствующего субъекта. Рассмотрены методы первоначальной и последующей оценки основных средств, способы начисления амортизации (линейный, уменьшаемого остатка, пропорционально объему продукции) и их воздействие на финансовые результаты и налоговую базу. На основе сравнительного анализа Национальных стандартов бухгалтерского учета Республики Узбекистан (НСБУ № 5) и Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО IAS 16 «Основные средства») разработаны практические рекомендации по совершенствованию учета и повышению эффективности использования основных средств.
Ключевые слова: основные средства, бухгалтерский учет, амортизация, переоценка, финансовое состояние, фондоотдача, ликвидность, НСБУ, МСФО (IAS 16).

Annotation: This article examines the theoretical and methodological foundations of organizing fixed asset accounting in enterprises and evaluates their impact on financial stability, liquidity, and profitability. It analyzes initial and subsequent valuation methods, depreciation techniques (straight-line,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

declining balance, and units-of-production methods), and their effects on financial performance and tax obligations. Based on a comparative analysis of the National Accounting Standards of the Republic of Uzbekistan (NAS No. 5) and International Financial Reporting Standards (IAS 16 'Property, Plant and Equipment'), the study proposes practical recommendations for improving fixed asset accounting and enhancing asset utilization efficiency.

Keywords: fixed assets, accounting, depreciation, revaluation, financial condition, asset turnover, liquidity, NAS, IFRS (IAS 16).

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish korxonasining barqaror faoliyat yuritishi, raqobatbardoshligini oshirishi hamda uzoq muddatli strategik rivojlanishini ta’minlashda asosiy vositalar hal qiluvchi o‘rin tutadi. Asosiy vositalar korxona moddiy-texnika bazasining negizini tashkil etib, ular ishlab chiqarish quvvatini belgilaydi, mehnat unumdorligini oshiradi va mahsulot tannarxining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois asosiy vositalarning mavjudligi, harakati, eskirishi va yangilanishi to‘g‘risidagi ishonchli buxgalteriya axborotini shakllantirish korxona moliyaviy holatini ob’ektiv baholashning muhim shartidir.

Biroq korxona moliyaviy barqarorligi nafaqat asosiy vositalarning umumiy hajmiga, balki ularni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri tan olish, adolatli baholash, amortizatsiya siyosatini oqilona tanlash hamda ta’mirlash va modernizatsiya xarajatlarini hisobga olish tartibiga ham chambarchas bog‘liq. Amortizatsiya ajratmalarini hisoblash usulining o‘zgarishi mahsulot tannarxi, yalpi foyda, sof foyda hamda foyda solig‘i summasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi. Bundan tashqari, asosiy vositalarni qayta baholash korxona xususiy kapitali tarkibidagi qo‘shilgan kapital miqdorini o‘zgartirib, balans tuzilmasi va moliyaviy koeffitsiyentlar dinamikasini belgilab beradi.

O‘zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro standartlarga uyg‘unlashtirish jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi bosqichda 5-sonli BHMS «Asosiy vositalar» va 16-sonli MHXS (IAS 16) talablari o‘rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish, shuningdek, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish usullarini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

O‘rganilganlik darajasi: Asosiy vositalar hisobini tashkil etish, ularni baholash, amortizatsiya siyosatini shakllantirish hamda korxona moliyaviy holatiga ta’sirini tahlil qilish masalalari xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida atroflicha tadqiq etilgan.

Xorijiy olimlardan R. Anthony, J. Reece, D. Kieso, J. Weygandt va T. Warfield o‘zlarining fundamental tadqiqotlarida asosiy vositalarni tan olish mezonlari, dastlabki qiymatni shakllantirish, amortizatsiya usullarining moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlariga ta’siri hamda uzoq muddatli aktivlarning qadrsizlanishini (impairment) baholashning nazariy va amaliy asoslarini yoritib bergan. Shuningdek, B. Needles va M. Powers tadqiqotlarida asosiy vositalarga kapital qo‘yilmalar samaradorligini baholash va ularning pul oqimlari bilan bog‘liqligi chuqur tahlil qilingan.

Mahalliy iqtisodchi va buxgalter olimlardan A.A. Karimov, F.R. Islomov, A.K. Ibragimov, B.A. Xasanov, M.Q. Pardayev va R.D. Dusmuratov tomonidan O‘zbekiston korxonalarida asosiy vositalar buxgalteriya hisobini yuritish, auditini tashkil etish hamda asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish metodologiyasi ishlab chiqilgan. Xususan, M.Q. Pardayev va B.A. Xasanovlarning ilmiy ishlarida fond qaytimi, fond sig‘imi, fond bilan qurollanganlik va asosiy vositalar rentabelligi ko‘rsatkichlari orqali korxona moliyaviy barqarorligini baholash yo‘llari asoslab berilgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

R.D. Dusmuratov esa milliy buxgalteriya hisobi standartlarini MHXS talablariga moslashtirish sharoitida uzoq muddatli aktivlar hisobini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratgan.

Yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, asosiy vositalar hisobi va tahlilining nazariy jihatlari keng o'rganilgan bo'lsa-da, raqamli iqtisodiyot va MHXSga o'tish sharoitida hisob siyosati elementlarining (amortizatsiya, qayta baholash, komponentli hisob) korxona likvidligi, to'lov qobiliyati va investitsion jozibadorligiga kompleks ta'sirini baholash masalalari yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Mazkur tadqiqotda asosiy vositalar hisobini takomillashtirish va ularning korxona moliyaviy holatiga ta'sirini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy bilish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy-huquqiy asosini O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonuni, 5-sonli BHMS «Asosiy vositalar», 16-sonli MHXS (IAS 16) hamda mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etadi.

Birinchidan, qiyosiy tahlil usuli yordamida milliy standartlar (BHMS 5-son) va xalqaro standartlar (IAS 16) bo'yicha asosiy vositalarni baholash, amortizatsiya hisoblash va qayta baholash mexanizmlari taqqoslandi. Ikkinchidan, moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili orqali asosiy vositalar ulushining balans tuzilmasi, mutlaq va joriy likvidlik, moliyaviy mustaqillik hamda aktivlar rentabelligiga (ROA) ta'siri o'rganildi. Uchinchidan, ssenariyli modellashtirish usuli asosida turli amortizatsiya usullarini (to'g'ri chiziqli va jadallashtirilgan) qo'llashning korxona sof foydasi va soliq yukiga ta'siri baholandi. To'rtinchidan, tizimli yondashuv hamda induksiya va deduksiya usullari yordamida asosiy vositalar hisobini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar shakllantirildi.

Natija va muhokama: Tadqiqot davomida asosiy vositalarning buxgalteriya hisobida aks ettirilish tartibi korxona moliyaviy hisobotining barcha asosiy shakllariga — Buxgalteriya balansi, Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot va Pul oqimlari to'g'risidagi hisobotga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Avvalo, balans aktivlari tarkibida asosiy vositalar ulushining haddan tashqari yuqori bo'lishi («og'ir» aktivlar tuzilmasi) korxonaning joriy likvidlik ko'rsatkichlarini pasaytirishi va aylanma mablag'lar taqchilligini keltirib chiqarishi mumkin. Aksincha, asosiy vositalarning eskirish darajasi (koeffitsiyenti) yuqori bo'lishi korxonaning texnologik qoloqligidan va kelgusida katta hajmdagi kapital qo'yilmalarga ehtiyoj tug'ilishidan dalolat beradi. Amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, sanoat korxonalarida asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsiyenti 0,55–0,60 dan pastga tushishi ishlab chiqarish uzluksizligi va mahsulot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchidan, korxona hisob siyosatida tanlangan amortizatsiya usuli moliyaviy natijalarni boshqarishning muhim vositasi hisoblanadi. To'g'ri chiziqli usulda amortizatsiya xarajatlari foydali xizmat muddati davomida teng taqsimlanadi, bu esa foyda ko'rsatkichlarining barqarorligini ta'minlaydi. Jadallashtirilgan (kamayib boruvchi qoldiq) usulda esa dastlabki yillarda xarajatlar ortishi hisobiga foyda solig'i bazasi kamayadi va korxona ixtiyorida ko'proq pul mablag'lari (soliq qalqoni samarasi) qoladi, bu esa texnologik jihozlarni tezroq yangilash imkonini beradi.

Uchinchidan, asosiy vositalarni xalqaro standartlar (IAS 16) asosida hisobga olishning muhim jihati — obyektlarni komponentlarga ajratgan holda amortizatsiya qilish (komponentli yondashuv) va qadrsizlanish testini (IAS 36) o'tkazishdir. Milliy amaliyotda ko'pincha murakkab bino yoki texnologik liniyalar yaxlit bir obyekt sifatida hisobga olinadi, holbuki ularning tarkibiy qismlari turlicha foydali xizmat muddatiga ega. Quyidagi jadvalda milliy va xalqaro standartlar bo'yicha asosiy vositalar hisobining qiyosiy tahlili keltirilgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Asosiy vositalar hisobini yuritishda BHMS (5-son) va MHXS (IAS 16) talablarining qiyosiy tahlili

Hisob yo'nalishi	Milliy standart (BHMS 5-son)	Xalqaro standart (MHXS / IAS 16)
Dastlabki baholash	Xarid qiymati va obyektini ishchi holatga keltirish bilan bog'liq bevosita xarajatlar asosida	Xarid narxi, bevosita xarajatlar hamda obyektni demontaj qilish va hududni tiklash bo'yicha baholangan majburiyatlar qiymati asosida
Komponentli hisob	Majburiy talab sifatida qat'iy belgilanmagan, obyekt ko'pincha yaxlit hisobga olinadi	Qiymati ahamiyatli bo'lgan har bir tarkibiy qism (komponent) alohida amortizatsiya qilinadi
Keyingi baholash	Dastlabki qiymat yoki indeksatsiya / bozor qiymati bo'yicha qayta baholash modeli	Tarixiy qiymat modeli yoki adolatli qiymat (revaluation model) bo'yicha muntazam qayta baholash
Amortizatsiya muddati	Hisob siyosatida belgilanadi va kamdan-kam hollarda qayta ko'rib chiqiladi	Har bir moliyaviy yil oxirida foydali xizmat muddati va tugatish qiymati majburiy qayta ko'rib chiqiladi
Qadrsizlanishni hisobga olish	Qadrsizlanish testi alohida standart sifatida keng qo'llanilmaydi	IAS 36 talablariga muvofiq aktivning qoplanadigan qiymati muntazam tekshiriladi

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, MHXS (IAS 16) talablarini joriy etish asosiy vositalarning balans qiymatini ularning real iqtisodiy naf keltirish salohiyatiga yaqinlashtiradi. Bu esa investorlar va kreditorlar uchun korxona moliyaviy hisobotining shaffofligi va ishonchliligini oshiradi.

Asosiy vositalarning korxona moliyaviy holatiga ijobiy ta'sirini kuchaytirish uchun hisob va tahlil jarayonlarida quyidagi yo'nalishlarga ustuvor ahamiyat qaratish lozim: birinchidan, ishlab chiqarishda foydalanilmayotgan va ma'nan eskirgan asosiy vositalarni o'z vaqtida aniqlash hamda ularni sotish yoki ijaraga berish orqali aylanma mablag'larni ko'paytirish; ikkinchidan, fond qaytimi va asosiy vositalar rentabelligi ko'rsatkichlarini omilli tahlil qilish orqali ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini oshirish; uchinchidan, amortizatsiya fondidan maqsadli foydalanish mexanizmini kuchaytirish.

Xulosa va takliflar

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, asosiy vositalar buxgalteriya hisobi korxona moliyaviy holatini shakllantiruvchi va uning barqarorligini belgilovchi muhim axborot tizimidir. Asosiy vositalarni baholash, amortizatsiya ajratmalarini hisoblash va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish usullari korxona foydasi, soliq yuklamasi, likvidlik koeffitsiyentlari hamda xususiy kapital tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot xulosalariga asoslanib, korxonalarda asosiy vositalar hisobini takomillashtirish va ularning moliyaviy holatga ijobiy ta'sirini oshirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1. Xalqaro standartlarga (IAS 16) bosqichma-bosqich o‘tish doirasida murakkab va yirik asosiy vositalarni tarkibiy qismlarga ajratgan holda (komponentli yondashuv) hisobga olish va har bir komponent uchun alohida foydali xizmat muddatini belgilash;

2. Korxona hisob siyosatini shakllantirishda soliq optimallashtirish va investitsion faollikni rag‘batlantirish maqsadida yuqori texnologik uskunalar uchun jadallashtirilgan amortizatsiya usullaridan samarali foydalanish;

3. Har bir moliyaviy yil yakunida asosiy vositalarning foydali xizmat muddati, tugatish qiymati hamda qadrsizlanish alomatlarini majburiy ravishda qayta ko‘rib chiqish amaliyotini joriy etish;

4. Asosiy vositalar harakati va eskirishini raqamli boshqarish (ERP tizimlari va shtrix-kodlash texnologiyalari) orqali inventarizatsiya aniqligini oshirish hamda foydalanilmayotgan aktivlarni tezkor aniqlash;

5. Moliyaviy tahlil amaliyotida asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsiyenti, fond qaytimi va aktivlar rentabelligi ko‘rsatkichlarini muntazam monitoring qilish orqali kapital qo‘yilmalarning iqtisodiy samaradorligini asoslash.

Mazkur takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi korxonalarda moliyaviy hisobot axborotlarining haqqoniyligini ta’minlashga, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirishga hamda korxonalarning moliyaviy barqarorligi va investitsion jozibadorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son, https://lex.uz/docs/5841063
2. O‘zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi Qonuni (yangi tahriri), 13.04.2016 yildagi O‘RQ-404-son, https://lex.uz/docs/2931253
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Qarori, 24.02.2020 yildagi PQ-4611-son, https://lex.uz/docs/4746047
4. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (5-sonli BHMS) «Asosiy vositalar», Adliya vazirligida 20.01.2004 yilda 1299-son bilan ro‘yxatga olingan.
5. 16-sonli Moliyaviy hisobotning xalqaro standarti (IAS 16) «Asosiy vositalar» (Property, Plant and Equipment).
6. Kieso D.E., Weygandt J.J., Warfield T.D. Intermediate Accounting. 18th Edition. – John Wiley & Sons, 2022.
7. Karimov A.A., Islomov F.R., Avloqulov A.Z. Buxgalteriya hisobi. Darslik. – T.: «Sharq», 2019.
8. Pardayev M.Q., Xasanov B.A. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Cho‘lpon», 2018.
9. Dusmuratov R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi va xalqaro standartlari. – T.: «Iqtisod-Moliya», 2021.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.